

آثار اجتماعی شایعه پراکنی در آیات و روایات

سکینه شیخانی^۱

چکیده

شایعه، یکی از مهم‌ترین پدیده‌های اجتماعی بوده که همواره به عنوان نوعی تاکتیک تبلیغاتی در جهت تقویت و انتشار اخباری خواه مثبت و خواه منفی، مورد استفاده قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای و با شیوه توصیفی از جمله تحقیقات کاربردی در حوزه معارف قرآن است که آثار اجتماعی شایعه را از بعد منفی آن مورد مطالعه قرار داده و به دنبال بررسی ماهیت و پیامدهای اجتماعی آن بر اساس آیات قرآن کریم و روایات می‌باشد. شایعه‌پراکنی به معنای انتشار اطلاعات نادرست یا نیمه‌درست است که معمولاً به صورت غیررسمی و بدون اعتبار مشخص منتقل می‌شود. در اسلام، شایعه‌پراکنی به شدت نهی شده است. آیات قرآنی و روایات اسلامی، مسلمانان را به خودداری از انتشار اخبار نادرست و غیبت کردن دعوت می‌کند و بر لزوم صداقت و راستگویی تأکید دارند. آثار اجتماعی شایعه‌پراکنی در اسلام عبارتند از: ایجاد تفرقه و بی‌اعتمادی: شایعه‌ها می‌توانند موجب افزایش سوطن و کاهش اعتماد در جامعه شوند. تخریب شخصیت افراد: شایعات اغلب به تخریب اعتبار و حیثیت افراد منجر می‌شوند. ترویج نفاق: انتشار شایعات می‌تواند به بروز نفاق و اختلاف در جامعه دامن بزند. همچنین در صورت انتشار وسیع، شایعه‌ها ممکن است باعث ایجاد بی‌نظمی و بحران در جامعه شوند.

کلیدواژه‌ها: شایعه، اجتماع، فرهنگ، سیاسی.

^۱ - ورودی ۱۳۹۵، مدرسه علمیه فاطمه الزهراء س کنگان

مقدمه

بشر همواره در زندگی روزمره و در ارتباطات خود با دیگران به تولید، انتشار و تبادل شایعات زیادی می‌پردازد که با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی هر جامعه برخی شایعات زمینه‌ی مناسبی برای نقل و انتشار می‌یابد. شایعه، حقیقتی برخاسته از ارتباطات رسمی و غیررسمی است. این پدیده، مشتمل بر گزاره تأیید نشده‌ای است که از فردی به دیگری منتقل می‌شود، اغلب برخاسته از گمان اشخاص بوده یا بر دلیل محکم استوار نیست و ممکن است خلاف واقع باشد. بنابراین مواجهه‌ای مطلوب می‌طلبد. پرسش اصلی پژوهش آن است که پیامدهای شایعات از دیدگاه قرآن کریم و روایات اسلامی چیست؟ از منظر قرآن و روایات شایعه چه آثار سیاسی و فرهنگی می‌تواند داشته باشد؟ در پاسخ می‌توان گفت: این پدیده‌ی اجتماعی دارای آثار و پیامدهایی در جوامع انسانی است که سلامت روابط و تعاملات اجتماعی انسان را تهدید می‌کند. در این پژوهش با روش کتابخانه‌ای مسئله شایعه و پیامدهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، به شیوه توصیفی - تحلیلی همه جانبه به تطبیق یافته‌ها در مورد مسئله شایعه در دو حوزه قرآنی و روایی و روانشناختی پرداخته خواهد شد. برخی از نوشته‌هایی که تا به حال به این موضوع پرداخته اند عبارتند از: کتاب شایعه‌سازی و شایعه‌پراکنی، نویسنده: محمد آهنچی، در این کتاب نحوه ایجاد شایعه با نگاهی به فرآیند زیستی و مکانیزم عمل و عکس‌العمل فرد در مقابل محرک‌های داخلی و خارجی مطرح می‌شود. مقاله جوانان و شایعه پراکنی در دوران پیام رسان‌های موبایلی آسیب‌شناسی روانشناختی شایعه و راه‌حل‌های آن در قرآن کریم، نویسنده مسئول: موسوی پور، سید محمد حسین؛ در این پژوهش با روش توصیفی کتابخانه‌ای ضمن تحلیلی همه جانبه از مسئله شایعه و پیامدهای دنیوی، اخروی، اجتماعی و سیاسی، به تطبیق یافته‌ها در مورد مسئله شایعه در دو حوزه قرآنی و روانشناختی می‌پردازد. تفاوت کار مقاله با پژوهش‌های بالا در نوآوری آن بوده که با دیدگاه روانشناسانه به آیات قرآن و روایات و تلفیق آن با تفاسیر به بررسی آثار اجتماعی شایعه پرداخته می‌شود.

الف: مفهوم شناسی

۱- شایعه در لغت

«شایعه» واژه ای عربی و از ریشه «شی کردن» آمده است.^۱ معنای لغوی شایعه. شایعه واژه عربی است تأنیث شایع به معنای بهره بخش ناکرده بهره ای که از حصه دیگران جدا نشده است، ظاهر و فاش و آشکارا، منتشر و معروف، چیزی که همه کس آن را می داند و بر وی مطلع باشد.^۲

کلمات «شیوع» و «شایعه»، که مشتق از این واژه است، به معنی انتشار و بیان خبر است. دهخدا در لغتنامه «شایعه» را اینگونه تعریف کرده است: شایعه کردن مصدر مرکب و به معنی فاشکردن و آشکارنمودن و منتشرساختن است و شایعه خبرهای بی اصلی است که در میان مردم بر سر زبانها باشد.^۳ در قرآن مجید نیز «الارجف» به معنی شایعه آمده و از شایعه پراکنان به نام «مرجفون» نام برده شده است. ارجاف از ریشه رجف به معنی لرزیدن و انتشار اخبار باطلی است که دلهای مردم را لرزاند و نگرانیشان میکنند. اراجیف جمع ارجاف است که در زبان فارسی بسیار رایج و به معنای خبرهای نادرست، سخنان بی اصل و پایه است.^۴

۲- تعریف اصطلاحی شایعه

شایعه ترویج یک خبر ساختگی است که دور از واقعیت بوده و با مبالغه و ایجاد رعب یا تحریف خبری همراه است که بهره ناچیزی از حقیقت دارد و هدف آن تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی است و با مقاصد سیاسی - اقتصادی یا نظامی همراه است. به عبارت دیگر شایعه عبارت است از انتقال پیام یا خبری از طریق شفاهی که در اندک زمان محدودی می تواند در سطح وسیعی از جامعه انتشار یابد، بدون آنکه منبع آن شناخته شود و یا معلوم گردد از کجا سرچشمه گرفته است. بنابراین می توان شایعه را به عنوان یک گزارش تایید نشده درباره حادثه ای دانست که انتقال آن از طریق دهان صورت می گیرد. ممکن است قسمتی یا بخشی از شایعه صحت داشته باشد، ولی امکان تشخیص درستی یا نادرستی آن وجود ندارد، زیرا در جریان انتقال خبر، تغییر شکل های گوناگونی در اصل آن پدید می آید.^۵

پژوهشگران بسیاری تعریف شایعه را به بحث و بررسی نشسته اند. برای نمونه، ال پرت و پستمن از نخستین پیشگامان پژوهش در تعریف شایعه می گویند: «شایعه موضوع خاصی است که برای باور همگان مطرح می شود

۱ - حسن مصطفوی، التحقيق، ج ۲، ص ۹۵۹

۲ - محمد بن منظور، لسان العرب، ج ۷، ص ۲۵۷

۳ - علی اکبر دهخدا، لغت نامه، ج ۳، ص ۱۲۳۱

۴ - همان، ص ۲۱۱۹

۵ - علی فتحی آشتیانی، مقدمه ای بر روان شناسی سیاسی، ص ۱۴۷.

و از فردی به فرد دیگری منتقل می‌گردد و معمولاً این انتقال به طور شفاهی صورت می‌گیرد بدون آن که شواهد مطمئنی در میان باشد.^۱

ب: رسانه و شایعه پراکنی

رسانه‌ها در شایعه‌پراکنی می‌توانند نقش‌های متعددی ایفا کنند که برخی از آن‌ها معطوف به انتشار و تأیید شایعات و برخی به مبارزه با آن‌ها هستند. در ادامه به این نقش‌ها پرداخته می‌شود:

نقش‌های منفی رسانه‌ها در شایعه‌پراکنی را می‌توان گسترش سریع و گسترده اطلاعات نادرست دانست. شبکه‌های اجتماعی: این پلتفرم‌ها به کاربران امکان می‌دهند تا اطلاعات را به سرعت و به صورت گسترده منتشر کنند و بدون فرآیند تصدیق دقیق، شایعات به آسانی در این فضاها منتشر می‌شوند. تشویق به انتشار اخبار بدون تحقیق کافی: رسانه‌ها به منظور جذب بیشتر مخاطب، گاهی اخبار را بدون تحقیق کافی منتشر می‌کنند تا از رقبا عقب نمانند.

رسانه‌ها در عین حال که می‌توانند پلتفرمی برای شایعه‌پراکنی باشند، قابلیت آن را دارند که با اتخاذ رویکردهایی مسئولانه و شفاف، به مقابله با شایعات بپردازند. افزایش سواد رسانه‌ای و استفاده صحیح از اطلاعات به ویژه در دوران دیجیتال، برای مقابله با چالش‌های مرتبط با شایعه‌پراکنی ضرورت دارد.

عصری که در آن قرار داریم، عصر ارتباطات و عصر سلطه پدیده رسانه بر زندگی انسان هاست. بی‌گمان برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی موفق گشته اند افکار و عقاید انسان‌های بی‌شماری را دستخوش تغییر سازند. تمدن منحنی غرب برای ترویج سکولاریسم اقدام به تأسیس هزاران شبکه رادیویی و تلویزیونی کرده است که به صورت شبانه روزی برنامه‌های گوناگونی را با این هدف پخش می‌کنند. متأسفانه دست‌یابی به این شبکه‌ها در کشور ما به سادگی امکان‌پذیر است؛ زیرا امکان تهیه و دریافت وسایل ماهواره‌ای با سهولت و قیمت نازل فراهم آمده است. باید توجه داشت که وقتی سخن از ماهواره به میان می‌آید، ابتدا مسائل ضد فرهنگی آن جلب توجه می‌کند، سپس مسائل سیاسی، علمی و ورزشی ایفای نقش می‌کنند. بیشتر شبکه‌های فارسی زبان ماهواره‌ای، در یک تقسیم‌بندی معمول، به شبکه‌های سیاسی و غیر سیاسی تقسیم می‌شوند که بر اساس تحقیقات به عمل آمده تمامی این شبکه‌ها، با وجود هدف‌ها و سلیقه‌های گوناگون، در هجوم به مبانی دینی به طور جدی اشتراک دارند و هر کدام با مأموریتی خاص به مقابله با اسلام برخاسته‌اند. این هجوم چه آرام و چه خاموش آغاز شده باشد، اکنون شکل وسیع و جدی‌تری یافته است و بسیار حساب شده، اصول و پایه‌های اعتقادی مردم را هدف قرار داده و با دقت ماهرانه‌ای تمام گروه‌های مختلف جامعه را در بر گرفته است.

۱ - ولوی، فرهنگ کار در اسلام (پژوهشی در قرآن و سیره معصومان). ص ۳۶.

قرآن کریم می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ»^۱

ای کسانی که ایمان آورده اید! اگر شخص فاسقی خبری برای شما آورد، درباره آن تحقیق کنید؛ مبدا در صورت عمل کردن بدون تحقیق، به گروهی از روی نادانی آسیب برسانید و از کرده خود پشیمان شوید.

برخی مفسران شأن نزول آیه را، ولید بن عقبه دانسته اند که پیامبر (صلی الله علیه وآله) او را برای جمع آوری زکات از قبیله بنی المصطلق اعزام داشت، اما او بدون تحقیق به پیامبر گزارش داد که آنها از پرداخت زکات خودداری کرده اند. در آن زمان امتناع از پرداخت زکات، یک نوع قیام بر ضد حاکمیت اسلام به شمار می آمد. پیامبر تصمیم گرفت با آنها مبارزه کند. اما این آیه نازل شد که بیانگر تأکید بیشتر این حکم در مورد رهبران جامعه در مواجهه با خبر است.^۲

آیه شریفه به صراحت، فلسفه حکم را، جلوگیری از آسیب رساندن به دیگران و در نتیجه پشیمانی از اقدام نابجا بیان می کند.

امام علی علیه السلام در پیام خود به مالک اشتر می فرماید:

«وَلَا تَعْجَلَنَّ إِلَى تَصْدِيقِ سَاعٍ فَإِنَّ السَّاعِيَ غَاشٍ وَلَمَّا ان تَشَبَهَ بِالنَّاصِحِينَ»^۳

و در تصدیق و باور داشتن خبر آورنده و سخن چین شتاب منما؛ زیرا سخن چین خیانتکار و فریب دهنده است؛ هر چند وانمود کند که پند دهنده است.

برخی از اخبار و گزارش ها که از تلویزیون پخش می شود، از نظر صداقت، مورد تردید می باشد، که شنونده باید احتیاط نموده و هر خبری را واقعیت قلمداد ننماید.

ج: آثار فرهنگی شایعه پراکنی بر اجتماع

برخی از آثار فرهنگی شایعه پراکنی بر روی جامعه به شرح زیر می باشند.

۱- آشفته گی فضای جامعه

یکی از گناهان عظیمه که موجب فساد جامعه و باعث تفرقه می شود بهتان است، که با شایعه تقویت می گردد و فضای جامعه را آشفته می گرداند. راغب در مفردات خود گوید: بهتان دروغی است که مبهوت سازد شنونده اش را به جهت فظاوت و شناعة آن.^۴ و در عرف نسبت دادن به غیر است چیزی را که در او نباشد از

۱ - سوره حجرات (۴۹) / آیه ۶.

۲ - فضل بن حسن، طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۱۳۲

۳ - نهج البلاغه، فیض الاسلام، ص ۹۹۸، نامه ۵۳.

۴ - راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۱.

اینگونه است که اشرار با دروغ، تهمت و شایعه پراکنی سعی می کنند ذهن کسانی را که در جامعه در مصدر کاری هستند مشوش سازند و آنها را به مردم یا افراد خاصی بدبین کنند و از این ایجاد بدبینی و سوء ظن و اختلاف بهره گیرند.

این بلایی است که در طول تاریخ بوده و هم اکنون نیز به شدت ادامه دارد و بخش مهمی از نابسامانی و بدبینی ها در جوامع مسلمانان از آن سرچشمه می گیرد. زیرا با شایعه پراکنی محیطی از سوء ظن و بدبینی بر جامعه حکم فرما می کند؛ بازار شایعه سازان داغ، و همه پاکدامنان در اذهان لکه دار می گردند. اینجا است که باید با قاطعیت رفتار کرد، همان قاطعیتی که اسلام در برابر این اینگونه افراد بد زبان و آلوده دهن نشان داده است؛ آری آنها باید جریمه شوند و به دست توانمند قانون سپرده شوند تا حیثیت مردم را بازیچه نگیرند.^۱

۶- تضعیف و تزلزل اعتماد عمومی

مهمترین سرمایه یک جامعه که مردم را با یکدیگر متحد می سازد، و در مسیر اهداف بزرگ به راه می اندازد، همان اعتماد عمومی است و از جمله مهمترین پیامد شوم شایعات، از میان بردن این سرمایه است؛ زیرا همگی نسبت به یکدیگر بدبین خواهند شد و در نتیجه نظم و انسجام عمومی جامعه متزلزل می شود. لذا شایعه سازی اعتماد عمومی را متزلزل می سازد و افراد جامعه را در انجام دادن کارهای لازم سست و مردّد می کند. اینگونه است که اسلام اهمیت فوق العاده ای به حفظ اعتماد عمومی و وحدت صفوف می دهد و هر چیزی را که لطمه ای بر آن وارد سازد حرام شمرده است. زیرا شایعات اعتماد بر گفتار و اعتماد بر عمل را بر باد می دهد.

بدین ترتیب شایعه سازان را می توان بر مبنای کلام وحی «مُرْجِفُون» دانست که به معنای اشاعه اباطیل، به منظور غمگین ساختن دیگران است، و اصل «ارجاف» به معنای اضطراب و تزلزل است، و از آنجا که شایعات باطل، ایجاد اضطراب عمومی می کند، این واژه به آن اطلاق شده است..

گفتنی است یک جامعه سالم متکی به سرمایه های مختلفی است که از همه مهم تر، سرمایه اطمینان و اعتماد عمومی است؛ گاه یک شایعه خالی از صداقت کافی است که میان مسئولان و مردم در جامعه جدائی بیفکند. زیرا مردم به طور فطری در صورتی حاضرند به دستورهایی که به آنها داده می شود، عمل کنند که به صحت و درستی آن کاملاً اطمینان داشته باشند، یعنی هر اندازه ایمان و اعتماد انسان، نسبت به دستور یا برنامه ای کم شود، به همان مقدار از میزان علاقه او در عمل کردن به آن کاسته می گردد. در مقابل هر اندازه ایمان و اعتماد بیشتر گردد، علاقه انسان به عمل کردن بیشتر خواهد شد.

۱ - مرادی، انوار هدایت، مجموعه مباحث اخلاقی ؛ ص ۵۷۷.

در حقیقت رواج شایعات به عنوان اقدام ناجوانمردانه در یک محیط، سبب به هم ریختن نظام و عدالت اجتماعی و آلوده شدن حق به باطل و گرفتار شدن بیگناه و تبرئه گنهکار و از میان رفتن اعتماد عمومی می شود.^۱

۷- شایعات؛ ابزار جنگ نرم دشمنان در دین ستیزی

جعل و پخش شایعات دروغین و نگران کننده یکی از مهمترین شاخه های جنگ روانی توطئه گران است. هنگامی که دشمن قادر نیست از طریق رویارویی صدمه ای وارد کند دست به پخش شایعات می زند، و از این طریق افکار عمومی را نگران و به خود مشغول ساخته و از مسائل ضروری و حساس منحرف می کند. شایعه سازی یکی از سلاحهای مخرب برای جریحه دار ساختن حیثیت نیکان و پاکان و پراکنده ساختن مردم از اطراف آنها است. لیکن تأسف آور این است که در جامعه شاهدیم اصرار برخی رسانه های به ویژه در فضای مجازی در ترویج تهمت ها و افتراها و شایعات پایانی ندارد و برخی از آنها با جسارت تمام مقدسات را نشانه گرفته اند که قلم از ذکر نمونه های آن شرم می کند.

آری در عصر و زمان کنونی، دشمن در جنگ روانی از همین وسیله بهره می گیرد. برای مردم عادی، مقامات بلندپایه سیاسی و مذهبی، و حتی مراجع بزرگوار تقلید شایعه می سازد. لذا مؤمنین باید مواظب باشند که نه شایعه بسازند، و نه به شایعه سازان کمک کنند، چرا که اشاعه شایعات دروغ و حتی مشکوک حرام است، و مجازاتی برابر با مجازات مفسدان فی الارض دارد. هم چنین اعتماد بر غیر علم و ترویج شایعه، به بازار شایعات و شایعه سازان رونق می دهد؛ از سوی دیگر پیروی از غیر علم، روحیه تحقیق و کنجکاوی را از انسان گرفته و او را فردی زودباور و ساده اندیش بار می آورد.

یکی از تعلیمات مهم و اساسی قرآن مجید به همه مسلمان ها، بلکه به همه انسان ها، این است که هیچ چیز را بدون دلیل نپذیرند. آری، از نظر اسلام پذیرش هر مطلبی توأم با دلیل قابل قبول است.

لذا در قرآن کریم می خوانیم: «هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ»؛ دلیل خود را (بر این موضوع) بیاورید. از این رو برای اثبات هر مطلبی در دنیا و آخرت و از سوی هر قوم و ملتی باید دلیل و برهان ارائه شود و این فرهنگ بسیار عالی اگر در جامعه ای عملی شود جلوی خرافات و سخنان پوچ و بی اساس گرفته می شود و شایعات و جنجال ها و غوغاسالاری ها و تهمت ها و اتهام ها در چنین جامعه ای نمی تواند موج ایجاد کند، تا موج سواران بر آن سوار شوند و در راستای منافع شخصی خود مقدس ترین مقدسات مردم را به مسلخ ببرند!^۲

۱ - مکارم شیرازی، تفسیر نمونه؛ ج ۱؛ ص ۴۵۰

۲ - سوره انبیاء، ۲۴

۳ - مکارم شیرازی، آیات ولایت در قرآن، ص: ۳۱۸.

نتیجه گیری

یکی از مباحثی که در قرآن کریم و روایات ائمه علیهم السلام به آن پرداخته شده است، مبحث شایعه و انتشار خبرهای دروغین است. ریشه «شیع» به معنای مورد نظر، در یک آیه آمده است. اما این معنا بدون ذکر لفظ، در بسیاری از آیات مطرح است.

از آثار فرهنگی شایعه پراکنی بر فرد می‌توان به اوج‌گیری صفات ناپسند اخلاقی، گسترش روحیه بدخواهی، افزایش حس انتقام جویی، از بین رفتن حرمت افراد و از آثار فرهنگی شایعه پراکنی بر اجتماع می‌توان به آشفتگی فضای جامعه، گسترش فساد، به خطر افتادن سلامت جامعه و شکست آن، ایجاد تفرقه، هتک آبروی مومن و افزایش اضطراب اجتماعی اشاره نمود.

از آثار سیاسی شایعه پراکنی در قرآن و روایات نیز به ضعیف کردن روحیه افراد، نیرنگ بازی، تحریک عواطف مصلحان الهی، نفوذ در لایه های جامعه اسلامی، ایجاد بدبینی در جامعه اسلامی در سایه شایعه پراکنی، تضعیف و تزلزل اعتماد عمومی، شایعات؛ ابزار جنگ نرم دشمنان در دین ستیزی، عدم امنیت با ایجاد ناامیدی در جامعه (یأس و فریب افکار عمومی و ایجاد سستی در عزم و اراده نیروها) اشاره نمود.

منابع و مأخذ

- ۱- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب، بیروت، دارالفکر، بی تا.
- ۳- اسدی، علی؛ افکار عمومی و ارتباطات؛ چاپ اول؛ تهران؛ سروش، ۱۳۷۱
- ۴- احتشامی، انوشیروان، سیاست خارجی در دوران سازندگی _ اقتصاد، دفاع و امنیت، فرهنگ، تهران، ۱۳۸۸
- ۵- حرانی، حسین بن شعبه؛ (۱۳۶۹) تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه‌ی آیت الله کمره‌ای، کتابخانه‌ی اسلامیة تهران.
- ۶- حشمت یغمایی، محمدتقی (۱۳۸۰)، دینداری نوجوانان و عوامل مؤثر بر آن، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- ۷- سید رضی، (۱۳۷۹). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، قم، مشهور.
- ۸- صداقت، محمدعارف، سیره و روش پیامبر صلی الله و علیه و آله در برخورد با دشمنان، مشخصات نشر: قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر، ۱۳۹۳
- ۹- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، حسین حسینی شاه عبدالعظیمی، تهران: انتشارات میقات، ۱۳۶۳ ش، چاپ اول
- ۱۰- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸) مجمع البیان، ج ۴، بیروت، دار المعرفه.
- ۱۱- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۹۳) سنن النبی، برگردان: محمدهادی فقهی، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۲- (۱۴۱۷) □ تفسیر المیزان، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، قم.
- ۱۳- فتحی آشتیانی، علی. (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر روان شناسی سیاسی. چ. چهارم. تهران: موسسه انتشارات بعثت
- ۱۴- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۳۸۲) اصول کافی، برگردان: سیدجواد مصطفوی، □ تهران، الوفاء، چاپ اول.
- ۱۵- مکارم شیرازی، ناصر؛ (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۱۶-.....(۱۳۸۹) آیات خلافت در قرآن، ناشر: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام
محل نشر: قم.

۱۷-مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳) بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.